

SLAJUNEBAL CHAJPANBIL K'OP'
BEEL SOK SPASEL MAK A'TELIL SWENTA KOLELAL
XOCHITL LEYVA SOLANO

Banti talemon?

Ta jch'inilto la yak'ben jna' stojol lum te tulán sk'oplalul te binti yilel te sit elawile, teme sak mak ijk' ijk'tik sok te ja' jich ya yich' ejtalinel a te ch'ich'bak'ete. Ja' bi ma'yuk mach'a la yak'ben jnop, te banti jich la jta ta ilele, ja' ta jun snail snopel jun ta muk'ul lum Mejiko, D.F., yu'un te k'alal yakalonto ta snopel jun ta kalalilto sok k'alal a ochon ta *primaria*, te joytak ta nopjune la yak'bekon jbiilin "ijk'al" ach'ix, sok ay mach'a la sbiiltesikon ta "ijk'al *cucurumbé*".

Matoba ch'ayem ta ko'tan te bit'il mato jna' stojol k'inál a, meel jo'ebtonax ka'wilal a, te binti yu'un te jich la kich' labanel yu'un te a la ijk'yaman ach'ixone. Yejtal a k'ax lajuneb xcha'winik ja'wil sok ja'to te bit'il la slijkesik k'op sts'umbal mayaetik, te ja'ik jsapatistaetik ta slum sk'inál Chiapa yu'un te wa'iy bit'il ijk'yaman jboonilale, la yich' ch'uunel yu'un jnaklejetik jich bit'il la yich' alel ta nichimal k'op "sboonil lumk'inál".

Yejtalto la yich' bentayel tal cha'ox chajp kuxinel sok cha'oxten snopojibal binti ut'il ya stak' komon beel li' ta slum sk'inál Mejiko, sok ta swenta sna'el binti ut'il ay ajtal ten kuxlejalil te banti ayotik ya'tik, ma jichuk jtuul ants lijken ta Londres la sjojk'oben teme sts'umbalon bats'il ants winik.

Jich te wa'iy binti la yalben te jtuul ants te maba ya jnabey sbae, maba labanel, yu'un yich'bel ta muk' te binti yilel te jsit kelawe sok te banti lijken te jts'umbale. Jich te k'alal la kich' joi'k'oyele, tal ta ko'tan slebel sk'oplal binti ut'il ay te jtalal jkuxlejale sok te jkaxlanil antsoné, sok jich la kalbe te

ta slum sk'inál Mejiko, teme ay mach'a ya yich' alel *indígena*, ja jun labanel. Ma jichuk te binti la sjojk'oye, la kalbe te maba lek sok yik'al ay mach'a ya skuy sba ta labanel sok p'ajel.

Jich te antse la sk'abulaben jsit, la stoy xcha' jejchel snejkel, ta patil la swalak'patiyon jilel, k'un'k'un a jaksabel, ma'yuk binti la yal yu'un te binti k'an jcholbeya'ye. Jich te jo'one kajon ta snopel: "Binti yu'un te la jkuy jba ta jkaxlanil antse, ja'xan te k'alal kuxulonto ta Mejiko ma'yuk ts'iinuk jich la kaal?", xion.

Te binti la kaale, ta patil tulán la ka'iy, yu'un jts'ibuyejix pajk jun te banti la jcholbe sk'oplal binti ut'il la yich' pukel sk'oplal yu'un ya sk'an sjelbe skuxlejál bats'il jnaklejetik te muk'ul j-a'tepatan ta slum sk'inál te Mejikoe. Sok te binti ut'il la kich'tik ak'el jch'untik, te lekubele ja'nax ay ta tael teme ya xk'atp'ujotik ta kaxlanile, te ja' jich a lijk sts'umbalik k'alal la xjech ta sbaik espanyoletik sok te sba jme' jtatike.

Ma jichuk tal ta ko'tan sok jich la jta ta nopel binti yu'un te la jkuy jba ta kaxlanil antse, yu'un ta skaj te ochem ta joltik sok ta ko'tanik te binti ut'il yak'o ta k'un'k'un nopel te muk'ul a'tel jpatan ta swenta te ya sk'an jeltik te jkuxineltik ta jpsiltike.

Jich te wa'iy binti la kich' joi'k'oyel ta yan lume, ayix ta slajunebal ja'wil jkajel ta snopel sok sna'el te banti jajchem te jts'umbale, ja' jich a lijkon tal ta snopel k'alal yakalonto ta snopel binti ut'il ay stalel skuxlej lumetik. K'alal la jta ta na'el ta stojol jme' jtat te jts'umbale, la jtsak ta jun sok te la jcholbe sk'oplal a te yalxnich'anon jle a'teletik jajchemikbel ta Oajaka,

ta alan k'inal mixteka lijkemikbel, te bajtik ta muk'ul lum Mejiko, ba sleik lekil kuxinel ta ya'wilalto tal 1940.

Jich te jme' jtate la xjech il sbaik, jich bit'il yantik te pajal ch'iemik tal soke, ta jun uch'o'jibal sok ajk'otibal ta muk'ul lum, ja jun awilal smeltsanejik mach'atik jajchemikbel ta Oajaka. K'alal nupulix a te jme'e maba ch'ay ta yo'tan te banti lijkembele, lajto yik'onbeljo'tik te yalxnich'anonjo'tike, ba kiljo'tik yalxnich'an kichan sok jme'junabjo'tik ta Huajuapan de León. Lajto xkuchonbeljo'tik skaro jtajun Raúl sok jme'jun Beba, banjo'tik ta yilel k'alal mach'a la yich' k'intayel yu'un la stsak jo'lajuneb ja'wil, nujpunel sok bantojo'tik ta yilel mach'a ya xljaj mujkik, manchuk teme maba la jnabe sbajo'tik te k'alal kuxoltoae.

Ayto ta jsit ya'tik spoko' na te jmejun Rosarioe, ay lek yamak'ul te swayibalnatake, ta olil ay pejt muk'ul nichin buganbilila sbiil, ja'nix jich ayto ta ko'tan sk'ayoj chil sok xpokok k'alal nojelxanix ta ek' ajk'ubaltik, ja'nix jich maba cha'yem ta k'otan binti ut'il a tajinon ta ajk'ubaltik sok yantsialatak jakatal wix Evaluz, baemnanixix ta a'tel ta slum sk'inal jbrinkoetik k'alal a lajbel ya'wilal 1960.

Te jme' jtate sts'umbaltak mixtekoetik, jichuke sbiil mixteko la kich' ak'el te jichuke jich bit'il Yuusavi mak Yade'e, yanuk maba jich a k'ot ta pasel yu'unik, jme'chun la yal te Xochitl ya jbiilin teme la kich' te ja'e. Jich te jbiile ya sk'an yaal "nichim" mak "sme' ajawul nichim". K'alal la yich' tsakel ta jun te jbiile, maba jich a bajt ta ts'ibuyel, ch'ay yo'tan te j-otsese biilil ta june.

Jich te wa'ay binti ut'il la yich' ak'el jbiile, ja'niwan te nitil tsakal sok a te yich'el ta muk' sok yich'el ta k'ux te stalelik sok sp'ijilik te astekaetike, melel najka ja' la yich'tikla choled ka'iytik ta snail nopjun sok ja' jich a laj lok' tal ta sjunil p'ijubtesel. Yanuk te jo'one maba jich kich'o a ch'ion ya'yel yu'un jch'inilto la kijkitay te muk'ul lum Tenochtitlane, xmeleton ta kuxinel ja'to te la jta kawil ta kuxlej ta slum sk'inal mayaetik, ja' bi ayix tal ta lajuneb xcha'winik ja'wil.

Ja' jich kolo jpatan ta antsil, nahuatl jbiil, maya te ko'tane, te jts'umbale ja mixteko ja'nax te ma'yuk ba lom jt'unoj ta lek, jich te sjayebal ja'wil te kuxolonix tale, cha'oxten jtsakoj ya'yel te jtalel jkuxlejale.

Sbeentayel a'tel sok tejkum, k'axel ta a'tel ta swenta snopel lekil kuxlejaj

Jna'onanix stojol a te ya jnop te june, ja'nax te matoba jna'o stojol ta lek a te binti jejchuk ya jnope, te binti jtaonanix ta nopel ae, ja' te ya jk'an x-a'tejon sok te yajwalil lume.

Te ya jta ta nopele, ja'niwan la snitben ko'tan snopel sok yil ya'yel stalel skuxlej lum te k'alal ayon ta slum sk'inal Mayab, k'alal tsakalon ta ajk'ot ta stojol Compañía Provincial de Ballet, sbiil ta kaxlan k'op. K'opoj a'yanon sok te mach'a ya sna' lek te ajk'ote te ja' sba ajk'ot ants, la yalben te jun snopel jun, swenta snopel sok yil ya'yel stalel skuxlej lum, ya x-atej sok te yajwal lume, te ya snopbe stalel skuxlej. Ja'ik tulan sk'oplal la ka'iyte'ye sok ja' la snitben ko'tan.

Ja'nax te mach'atik la sjultesbekon te jch'ulele, ja'ik te mach'atik xchapoj sbaik sok stsobo sbaik ta slekubtesel slum sk'inalik, sok swenta stoyel slekubtesel kuxlejaj lum la swik'bekon jsit ya'yel. Ja'nix jich la jta ta ilel ta slum sk'inal Michoacán te binti ut'il te yajwal lumk'inal te mach'atik xchapoj sbaik ta leke, ta 1988 la stupinbeyik yip uts'inel te lajto yich'ik pasel yu'un jk'u'lej prijetik.

Ja'nax te banti a kajon ta a'tel sok te yajwalul te lumk'inale, ja'to te k'alal a julon ta kuxinel li' ta Chiapa, ja' jich a lijkon ta sjoyinel ta a'tel jtsojp winik ants te yakalik ta pas k'op yu'un slum sk'inalik te ja' sbiil Tsobol sok Xchapoj sbaj Yajwalul lumk'inal te ya Sjech kolta sbaik ta Chiapa (Unión de Uniones Ejidales y Grupos Campesinos Solidarios de Chiapas).

Jich te k'alal la yijk'itayon jilel xulem tak'in ta yolil ja'maltik Lakandonya te jun komunal te nojelxanix ta xan, ta xujk yaxal uk'um, jich te ka'tel ta stojol te yajwalul lume, jelon jtebuk, lijkon ta spasel jkaj tulanil a'tel te swenta k'op a'yej. Manchuk teme k'axemix tal jun xcha'winik ja'wil te jkajel ta spasel te jkaj a'tele, yakalonto ta smulanel, lek ya ka'iy te binti ya jpase manchukme ajk'ts'in ay stulanil sok swokolil.

Jich te k'alal a lijk pas k'op ta ya'wilal 1994, te la sjajchesik mach'atik tsakalik ta EZLN, jich k'oem te la stjotik yu'un kajotik ta sjoj'obel jbjatik

te binti ut'il yakalotik tal ta a'tel sok te mach'atik kuxajtik ta ja'mal lumk'inal Lakandonyae.

Jich te k'alal la kiltik binti ut'il la yich'ik tujk'ayel koel ta xulem tak'in mach'atik kuxajtik ta sts'uk Jobel, sok ta Rancho Nuevo k'alal la xjech milmil sbaik jsapatistaetik sok soltaroetik. Te k'alal la jna'tik stojol mach'atik la yich' milel ta Okosinko, jich bit'il kaj ta makel be yu'un soltaroetik, jich bit'il kajik ta meltsanel snaik te soltaroetike, sok binti ut'il a ochik jmilawaletik ta komunaletik, sok k'alal la yich'ik milel yajwalel Akte'al, kajotik ta sjoj'obelbajtik: "Mach'a ya xtuun yu'un te binti yakalotik ta stsaktiklayel ta june, sok binti ut'il a'tejemotik tal?", xiotik.

Yu'un jna'oj stojol te chapalik lek sok ay yipik te jpask'opetike, ja'tonanix te binti ut'il a jajchik tal ta pas k'ope jna'o stojol sok kak'o jba ta ya'telinel te binti ut'il ay snopojibal yu'unik te yak'ojik ta na'el stojole. Ja'to jich kajemotik tal ta a'tel ta ya'wilal 1994, k'alal ba kiltik te bantik a laj t'om te bombaetik la sjipik tal koel ta xulem tak'in te soltaroetike sok la jpukbetik sk'oplal yu'un jich la yich' na'el a. Ja'nix jich k'atelinejtik tal yil ya'yel binti ut'il benem tal ya'telik te ach' jsapatistaetike.

Te manchuk kajik ta k'op te jsapatistaetike, maniwan bayeluk mach'a a jul sch'ulel te jichuke, jich bit'il ayotik ta stulutul sok ta xchajpalchajp. Jich te bit'il yakal ta beel te pas k'ope, tulan ya'tel spasojik tal ek te *municipio* autonomoetike, sok Juntas de Buen Gobierno, jich bit'il La Otra Campaña, janix jich bit'il tsakalotik ta Sna'el snopel sk'op ya'yej Wallerstein ta CIDECI Las Casas/UNITIERRA-Chiapas, jich ta Colectivo La Otra Historia sok Yantik sna'ojibal, sok Komon a'tel yu'un a'yoj ik' ta 99.1 Frecuencia Libre.

Yil ya'yel sok jbech'el jbjatik ta jts'umbaltik sok jk'opojeltik sok ka'yejtik

Jich te k'alal la jtsob jbjatik sok komon a kajotik ta a'tel sok jmeltsane t'ujbikil a'telil, jchol k'opetik ta ik' sok mach'atik ya yil ya'yik sok ya snopik

binti ut'il ay talel kuxlejal ta Chiapa, jich a kajotik ta a'tel, jich kajotik ta komon beel te banti la jech nitnitbajtik ta a'tel. Ja' jich a lijkon ta cha' beel ya'yel ta sleel te lekilale, yu'un jich ya xbeenotik ta jtukeltik sok jich k'oem te jo'otiknax ya jech ilbajtik te bit'il kuxulotik li' ta balumilale. Ja'nax te tsakalotik sok te yantik te mach'atik jajchemotik ta a'tel soke, ja'nix jich ta skomunalik sok te batik tsakajtik ta stulutule.

Jich te a'telil jun sok te k'op a'yeje, ja sit te komon a'tel te banti ay ta na'el stojol te banti lijken te mach'atik la sts'ibu te june sok te binti ut'il ay stalel skuxlej sok sts'umbal. Jich te xcha' ich'el ta muk' te stalel skuxlej te mam-me'chunile, maba ja'nax yu'un te mach'atik tsakajtik li' ta june, ja'nix jich, yakalik ta xcha' ich'el ta muk' te mach'atik julem sch'ulel ta sleel te slekubtesel lumk'inal te banti nakajtikotike. Jich te mach'a ya sk'opon te june, ja' jich ya sk'an sna' stojol te maba jo'otiknax te jich yakalotik ta spasele, jich k'oem te yakalotik ta yawelek te lumk'inal te bantik yakal ta a'telinel yu'un te sleel te lekubtesele.

La kaltik te ya jam ko'tantik, yu'un jich ya jt'ananbajtik ya'yel, jich bit'il la yal Damián, yu'un ya kak'tik ta na'el stojol te mach'aotike, sok binti jpasotik tal ta stulutul mak ta xchajpalchajp. Jich te bit'il benem tal ta chajpanel ku'untik te jun sok te k'op a'yeje, komon meltsanbil tal, maba jtul chebnax macha yiptayej tal, yu'un jich komon ya xbenotik sok yu'un ya jk'an jeltik te binti ut'il ay stalel te mach'a ya xmantalajike yu'un jich ya jtajtik a te kolelale. Tek a te ta stulutul la ka'telintik spasel te binti la jts'ibutike, la ka'iy te bixi ko'tantik ta stulutul sok ta patil la kak'betik sna' stojol jnujp'tik ta a'tel yu'un jich a been ta pasel a te a'telile.

Jna'otik stojol, teme maba pajal te ya jech ilbajtike, teme ke'jel ya jech ilbajtik te binti ut'il la kich'tik tal ak'el jnoptik k'alal a julik tal ta lok'el jkaxlanetik. Ja'nix jich ay mach'a te ya xcha' alula ka'iytik te maba pajalotike, te yanotik jich bit'il la kiltik tal te k'alal yakalotik ta a'tel ta swenta te jun sok te k'op a'yeje, jich la kaltikla: "Te a'tele ja swenta bats'il ants winik, swenta sts'umbal mayaetik, ja'nax te yantike la yalik te ay jtul mach'a lijkem

tal ta Alemania sok ta Japón'', jich a och ta ko'tan te maba ja'nax swenta bats'il ants winik te a'telile, ku'untik ta jpisiltik te bit'il kapxai'ix te jtaletike.

Jich jtuul joyjo'tik ja sbiil Chawuk, te sbiil te ya'tele ja: "Jtul chich' bak'et yu'un lumk'inal'', maba la sbiiltes tojolabal winik. Ja'nix jich ta yan swojk'ol ts'ib stsako te Chawuke: "Te jo'otike pajalotik te ch'ich'bak'etotike, tek a te ya sk'an jech ich'bajtik ta muk'". Ja' ya sk'an yal te ay mach'a ya xch'ay ta yo'tan te pajalotike, jich bit'il ya snopik kaxlan lumetik bakel namej tal. Ja'nax te ya'tike, ayto mach'a jich ya yal te maba pajalotike manchuk teme jelonemix te jkuxlejaltike sok yan ja'wil ayotikix. Jich ya jta ta nopel: Binti yu'un te jtul jbonbajel tojolabal ya sjultes ta ko'tantik sok ya'tel sok sk'op te pajal te ch'ich'bak'etotike? Ja'niwan yu'un te ma'yuk to ta lek te ich'el ta muk'e, sok te ayto mach'a ya yal sok ya snop te maba pajalotike. Ja'ini maba ja'nax jich la yal, spasil jich la yalik te mach'atik stsakoj ta jun te ya'yeje, jich bit'il laj awayikix stojol.

Ya jcha' tajtik tal ta alel te bit'il la kalix tal nax ta swenta te sleel kolele. Jich te bit'il a kajotik ta snopel te binti ut'il ya smeltsaj te liwroe, te june, la kaltik te ja' lek ya yich' ak'el slok'ombaul te bitik altiklabil te ta june. Yakuk yich' cholel yu'un jich ya ya'iy stojol a te mach'a maba ya sna' te june. Ja' jich la jtajtik ta nopel te ayuk ta ts'ibuyel, ilel sok a'iyel te june yu'un jich mach'auk ya xba'tajotik ta stojol a, me jpas t'ujbil a'telil, jnop jun mak jp'ijil ants winik.

Ja'nix jich maba ta kaxlan k'opnax la yich' meltsanel te june, la yich' pasel ta bats'il k'opetik yu'un pajal slekil, sok pajal tulan sk'oplal. Ja'nix jich a kajotik ta smeltsanel tulanil a'tel, melet te ta kaxlan k'opuknax a jil te june, altikniwan ya kaltik te ya jk'antik te ya xpujuk te binti yakalotik ta spasele, yanuk jil ta cha'oxten mak cha'ox chajp bats'il k'op te ja' sk'op ya'yej te mach'atik li' tsakajtike.

Ay ta ko'tan te lajuk jchajpantik ta spasel ta bats'il k'op te a'telil te li' aye, te sit te a'telile, k'ejelniwan lok' a te jichuke. Ay jun a'telil te jil ta jtojoltik, ya sk'an jnoptik sk'oponel sok sts'ibuyel te jbats'il k'optike, sok te mach'atik te ma sna'ik te bats'il k'ope ya sk'an snopik ta lek.

Binti ya xju'bel ta meltsanel?

Ja'in junto maba jichnax a tojk ta yo'tan jtul jnopteswanej mak jp'ijteswane. Ay swentail, ay sk'oplalul jich binti ut'il la kaltik ta yuilal enero ta sja'wilal 2008, te yakuk xk'ot ta sk'ab kerem ach'ixetik ta k'alk'altik sok ta lumlumetik yu'un jich ya stak' xkajotik ta a'tel sok a, sok te batik jajchemotik mak tsakalotik ta stulutul sok ta xchajpalchajpe.

Te jo'one ya kal ta ko'tan, teme maba a k'ot ta yo'tanik sok teme maba a jultesbetik sch'ulelik te yajwaltak komunaletik te jun sok te k'op a'yej te la jmeltsantike, ja' pajal sok te bitik meltsanlajbil te ma'yuk ya xtuun yu'un te lume, sok altik te la yich' ch'ayel jun ja'wil sok jun u ta a'telinele. Melet te a'tele maba tojbil, ja sit komon a'tel te pajal la yich' iptayeale.

Yu'un jich a k'un lajbel ko'tan ta xcholel a te binti ay ta ko'tan te ya kak' ta na'el stojole, ya jk'an ya kaal te ay binti a k'ot ta pasel te k'alal la yich' a'telinel te jun sok te k'op a'yeje. Te binti te k'ot ta meltsanele ja jun ach' atelil sok tulan sk'oplal yu'un la smol tsob bats'il ants winik te ya sna'ik spasel k'ax t'ujbil a'teliletik, te ya sna'ik xcholel yalel ta ik' k'op a'yej sok p'ijil ants winik te junax ya xkomon a'tejik sok te la swik' sitik yu'un kolelal. Ja'nix jich tulan sk'oplal ja'in junto, melet jich k'oem te maba stukul yakal ta beel yu'un ay yantik bitik yakal k'oel ta pasel ta yantik lumetik te batik nakajtik te bats'il ants winiketike, te junax smoltsoboj sbaik yu'un yakalik ta yak'el ta ilel sok na'el stalel skuxlejalik yu'un ayuk ta komon tael te lekil kuxlejal ta spamal balumilal.

Ya jmailitik ta jun k'aal, te yakuk xk'ot ta komon a'telinel ta batik tsakalotik ta xchajpalchajp, sok ta stulutul te jun a'tel te ja' sleel snopel binti ut'il ay stalel skuxlej bats'il lum te ya yich' meltsanel sok te lume. Jich yu'un, ya sk'an jkomon meltsantik ta jpisiltik...

Sts'ajkil ts'ib

¹ La sk'ases ta bats'il k'op: Xuno López Intzín.